
З ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 330.8 (477)

В. В. НЕБРАТ,
*доктор економічних наук,
завідділом економічної історії
ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”
(Київ)*

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА ТА ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНИХ ЗВ’ЯЗКІВ УКРАЇНИ (XVI–XVII ст.) *

Розкрито політичні та соціально-економічні особливості становлення підприємництва на українських теренах протягом XVI–XVII ст. З’ясовано історичні умови та інституційні механізми формування базових елементів підприємницького середовища – приватної власності, економічної свободи, ринку праці, конкуренції. Визначено роль зовнішньоторговельних зв’язків у розвитку господарства на українських землях.

Ключові слова: підприємництво, історія економічного розвитку, зовнішньоторговельні зв’язки, організаційні форми господарювання, інституційні механізми.

V. V. NEBRAT,
*Doctor of Econ. Sci.,
Head of Department of Economic History,
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
(Kyiv)*

FORMATION OF NATIONAL ENTREPRENEURSHIP AND FOREIGN TRADE RELATIONS OF UKRAINE (XVI–XVII centuries)

Political and socio-economic peculiarities of the establishment of entrepreneurship on Ukrainian territory during the XVI–XVII centuries are revealed. Historical conditions and institutional mechanisms for the formation of the basic elements of the entrepreneurial environment – private property, economic freedom, labor market and competition – are clarified. Role of foreign trade relations in the development of the economy on Ukrainian lands is determined.

Keywords: entrepreneurship, history of economic development, foreign trade relations, organizational forms of management, institutional mechanisms.

Актуальні питання структурно-технологічної, організаційно-господарської та соціальної модернізації України зумовлюють необхідність звернення до витоків формування чинної моделі економічного розвитку, історичних детермінант визначення місця України в системі загальноєвропейського економічного партнерства і торговельних зв’язків. Розвиток міжнародного поділу праці та світової

© **Небрат Вікторія Василівна (Nebrat Viktoriya Vasylivna), 2017;** e-mail: victoria_nebrat@ukr.net.

* Публікацію підготовлено за результатами виконання НДР “Історія підприємництва в Україні” (№ держреєстрації 0113U005591).

торгівлі слугував потужним чинником генези національних економічних систем через відкриття зовнішніх ринків і, відповідно, стимулювання виробництва товарів на експорт, можливості залучення додаткових мобільних ресурсів та механізми інституційних запозичень. Сучасні історико-економічні розвідки, присвячені ринковій трансформації та становленню модерної структури економіки, здебільшого локалізуються в хронологічних межах другої половини XIX — початку XX ст. Проте активний процес розбудови національних ринків і держав розгорнувся значно раніше — у XVI—XVII ст. Тоді ж зародилися і розвивалися тенденції, що надалі визначили генезу інституційної структури українського суспільства, трансформацію національного господарства і модель його опосередкованої інтеграції в європейській економічній простір.

Аналіз цього періоду вітчизняної економічної історії знаходимо в працях відомих істориків-економістів Д. Багалія, К. Воблого, М. Довнар-Запольського, О. Нестеренка, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, В. Теплицького, М. Слабченка та інших. Представниками школи В. Антоновича було започатковано докладне вивчення історичних джерел і дослідження процесів внутрішньої колонізації, становлення та урізноманітнення форм господарювання, взаємовпливу політичних, економічних і соціальних тенденцій. Разом з тим у радянській науковій літературі 1960—1980-х років у ряді фундаментальних видань з історії народного господарства дискурс щодо господарського розвитку цієї доби зводився до висвітлення процесів соціального розшарування та загострення класової боротьби, обґрунтування історичної доцільності "возз'єднання" України з Росією та благотворного впливу останньої на економічний розвиток України з позицій вищості господарської культури та прогресивних реформ уряду. При цьому постулювалися положення щодо спільності форм економічного розвитку, спорідненості соціальної структури та єдності господарського простору. Отже, наявність власної питомої національної економічної культури і традиції заміщувалась ідеологемами про нерозривний зв'язок братніх народів і спільну долю під патронатом "старшого брата". Прогресивні зміни в господарстві, зокрема технологічний прогрес і ринкові перетворення, незмінно пов'язувались і, відповідно, починали свій відлік з часу включення українських територій до складу Російської імперії.

Сьогодні, з огляду на загострення інформаційної війни та посилення впливу на українське суспільство агресивних зовнішніх атак, спрямованих на формування та закріплення перекручених уявлень про вітчизняну історію, постає необхідність перегляду усталених поглядів на зародження та розвиток національного підприємництва, подолання міфів та стереотипів мислення щодо винятково позитивної ролі зовнішньополітичних чинників у формуванні модерної структури українського господарства. Такий аспект дослідження вітчизняної економічної історії XVI—XVII ст. у роки державної незалежності України започатковано працями В. Смолія та В. Степанкова [1], М. Стрішенця [2], А. Філіпенка [3], Т. Гошко [4]. Серед останніх публікацій — ґрунтовна монографія А. Чуткого [5], статті Н. Горіна [6] і Т. Боднарчук [7].

Особливої важливості й актуальності в контексті сучасного цивілізаційного вибору і політичного протистояння набуває визначення суспільно-економічних особливостей становлення ринкових економічних інститутів на українських теренах у період формування національних ринків і держав. Не менш значущим є питання історичної траєкторії зовнішньоторговельних зв'язків, форм та інтенсив-

ності взаємодії місцевих, регіональних ринків і загальноєвропейського економічного простору, формування міжнародної спеціалізації та характеру включення українського господарства до системи територіального поділу праці.

З огляду на це, **мета статті** – з'ясувати історичні умови та інституційні механізми формування базових елементів підприємницького середовища (приватної власності, економічної свободи, конкуренції, найманної праці) на українських землях та розкрити роль зовнішньоторговельних зв'язків у розвитку господарства.

На межі XV–XVI ст. економічне життя на українських теренах зазнало істотних змін, які вплинули на його подальший розвиток. Саме у той час розгорталася потужна й одночасно протилежна за своїм змістом тенденція господарської еволюції: з одного боку, поширення і зміцнення феодальних відносин, а з іншого – зародження прогресивних форм нового типу господарювання. Особливості геополітичного становища українських земель, національної господарської культури та економічного побуту відкривали можливості для стрімкого й успішного розвитку. Оформлення магістральних напрямків зовнішньоторговельних шляхів сприяло включенню господарства України в загальноєвропейський економічний простір і одночасно реалізації традиційних зв'язків із Сходом. Поява нових видів діяльності, господарська спеціалізація регіонів та освоєння нових територій забезпечували динамізм і перспективу утвердження ринкової моделі господарювання.

Разом з тим на розвиток господарства українських земель істотно впливало їх перебування під владою інших державних утворень, насамперед Польського королівства та Великого князівства Литовського, Московської держави та Османської імперії. Так, Польсько-Литовська інтеграція в XVI ст. супроводжувалася активною експансією їхніх феодалів на українські землі, насадженням особистої залежності селян та утвердженням магнатського землеволодіння. Нових форм на межі XV–XVI ст. набуло протистояння зі Сходом – до татарських набігів, що спустошували південні та східні землі, додалися агресивні дії з боку Османської імперії, яка встановила контроль над акваторією Чорного моря та монополізувала Левантійську торгівлю. На початку XVI ст. свої позиції зміцнило Московське царство, захопивши Чернігово-Сіверщину та фактично блокувавши північний напрямок української транзитної торгівлі. Таким чином, зміна політичної ситуації у східноєвропейському регіоні справила відчутний вплив на економічне життя українських земель. Як зауважив А. Чуткий, для України “все це означало поступову втрату статусу важливого пункту в транзитній торгівлі європейських держав з країнами Сходу, а в недалекій перспективі і втрату колишніх важливих позицій у світовій торгівлі” [5, с. 23]. У добу Великих географічних відкриттів, коли розгорталася колонізація західноєвропейцями Нового Світу, українці змушені були освоювати Степ – південні та східні землі, що постійно були під загрозою нападів і знаходилися на стику володінь Польського королівства, Великого князівства Литовського та Кримського ханства. Це стало одним із чинників формування нової господарської культури на засадах приватної власності, економічної самостійності та ризиковості, що сприяло становленню підприємницької психології та відповідної моделі поведінки.

У той період на українських землях активно розвивалися ремесла і сільські промисли, формувалося виробництво з ознаками мануфактури. Йдеться про господарську організацію, для якої є характерними внутрішній поділ праці, вико-

ристання спеціальних пристроїв і механізмів, залучення найманої робочої сили та виробництво продукції на продаж. Значного поширення набули рудні, водяні млини, соляні варниці, гуральні, тартаки, поташні та інші види промислів. З середини XVI ст. в Україні з'явилися папірні — спеціалізовані заклади з виготовлення паперу на основі переробки ганчір'я, де виробничі процеси було механізовано за допомогою млинового колеса. Технічна складність вимагала поділу праці, залучення найманих майстрів, а виробництво було орієнтовано на ринок. Поширення на українських теренах ідей Просвітництва та Реформації, розвиток духовної та світської освіти, поява нових жанрів літератури та поширення наукових знань, у тому числі господарсько-прикладного характеру, формували попит і сприяли швидкому розвитку цього промислу спочатку на західноукраїнських землях, а в XVII ст. — на Придніпров'ї. Доречно також зазначити, що паперове виробництво, у свою чергу, забезпечувало можливості впровадження практики господарського обліку, застосування в торговельно-економічній діяльності прогресивних форм діловодства, розвитку галузей знання, тісно пов'язаних з економічною сферою, — математики, географії, правознавства тощо.

Процес зародження нових форм організації виробництва, що відповідав загальноєвропейській тенденції ринково-індустріальних перетворень, проходив і в інших, традиційних, галузях. Зокрема, у 40–60-х роках XVI ст. на всіх українських землях функціонувало близько 2,2 тис. закладів водяного млинарського промислу. Великі млини були своєрідними комбінованими промисловими підприємствами, на яких діяли до десятка борошномельних жорен; водяне колесо використовувалося для шеретування і товчіння зерна, валяння сукна, пиляння колод на дошки тощо; працювали кілька десятків робітників, мав місце внутрішній поділ праці; застосовувалися спеціальні механізми. Подібні процеси спостерігалися в організації рудень — примітивних металургійних підприємств, на яких для виплавлення металу використовувалися болотяні руди. У другій половині XVI ст. на території України існувало понад 70 механізованих металургійних підприємств, більшість з яких розміщувалася на Волині. До середини XVII ст. їх було вже близько 120, а територіальна локалізація рудних промислів змістилася на північ Київського воєводства. Про масштаби та зростаючу роль рудного промислу у структурі українського господарства свідчать такі дані: обсяг випуску продукції на одному заводі в середньому становив 500 пудів заліза і залізних виробів на рік, а загальний обсяг виробництва — близько 60 тис. пудів [2, с. 19]. Технічне вдосконалення та ускладнення залізорудного виробництва супроводжувалися поглибленням поділу праці, виокремленням самостійних професій і категорій працюючих. Залізоплавильні заклади, де працювали кілька десятків робітників, за своєю організацією відповідали початковим формам мануфактури. Власниками великих рудень у Руському воєводстві Речі Посполитої (польськ. — *Województwo ruskie*, адміністративний центр — м. Львів) та на Волині були в основному магнати, шляхтичі, монастирі. На металургійних підприємствах працювали як залежні селяни, так і наймані працівники, що отримували "заробіток" у грошовій формі. На Київщині більша частина промислів з видобування руди, виплавлення чавуну та заліза перебувала в руках особливого прошарку — вільних людей, які займалися виробництвом у малих розмірах. Попри регіональні відмінності, за своїми масштабами, наявністю поділу та кооперації праці, ринковою формою збуту продукції, характером залу-

чення робочої сили у цілому залізобудівні промисли кінця XVI – першої половини XVII ст. виходили за рамки дрібного товарно-ремісничого виробництва і були однією з початкових форм металургійної промисловості.

Подібні тенденції спостерігалися й у розвитку лісового промислу, зокрема, в організації виробництва на лісопильнях (тартаках), що приводилися в дію енергією води. У середині XVII ст. їх продукція не тільки задовольняла місцеві потреби, а й надходила через Гданськ до країн Західної Європи, де попит на деревину постійно зростав завдяки активному розвитку міст і через виснаження власних лісових ресурсів. Розширювались асортимент продукції лісового промислу та його масштаби, а також рівень технічного оснащення лісопилень. Підгалузями лісового господарства було виробництво дьогтю і поташу, яке розвивалось у формі приватних промислів мануфактурного типу із застосуванням складної кооперації праці. Продукція лісохімічного виробництва з України експортувалася до Білорусі, Росії, Англії, Нідерландів та Німеччини. Сухопутне вивезення здійснювалося через Гданськ, а сполучення з прибалтійськими портами здійснювалося по системі річок Західний Буг – Горинь – Стир. У Прикарпатті видобували сіль на державних і приватних соляних варницях, що конкурували між собою. Вже у XVI ст. більшість спеціалістів на великих підприємствах були вільнонайманими, а для робітників застосовувалася відрядна форма оплати.

У степовій частині України з XVI ст. набуло поширення селітроваріння. На селітряних варницях існував поділ праці та були задіяні від десяти до кількох сотень працівників. Найбільші підприємства з виробництва селітри, які за своїми ознаками були первісними мануфактурами, розташовувалися на Київщині та Слобожанщині *. Наприкінці XVII ст. більшість селітроварниць Лівобережжя перейшла у власність до козацької старшини. З розширенням виробництва і вдосконаленням знарядь праці варниці перетворилися на великі підприємства (за тодішньою термінологією – “заводи”). У лісових районах, де було вдосталь лісу й піску, значного розвитку набув гутний промисел. Організація виготовлення скла зазвичай відбувалася на засадах партнерської участі та залучення найманої робочої сили. За формою ці промисли, як і суконні, ткацькі, гончарні та інші підприємства, були різновидами розсіяної мануфактури.

Ключовими галузями, які визначили розвиток промислового підприємництва, були видобування руд і виплавлення металу. Тоді як у Московському царстві перші залізобудівні заводи виникли у середині XVII ст. у результаті наданих іноземцям концесій, які час від часу переходили в розпорядження казни [8, с. 133], на українських землях відбувалося становлення приватних промислів. На всіх роботах, де застосовувалася кваліфікована робоча сила, панувала наймана праця. Йшов процес зародження мануфактурного виробництва, яке набувало поширення насамперед у залізобудівному, паперовому, гутному, селітряному та солеварному промислах. На відміну від ремісничого виробництва, розвиток нових галузей одразу відбувався в модерних організаційних формах [9, с. 166–167]. У середині XVII ст. промислова діяльність на українських етнічних територіях повністю орієнтувалася на ринок. Розвиток мануфактурного виробництва слугував передумовою становлення підприємництва як форми економічної діяль-

* Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторствах. – К., 1886. – Т. 1. – Ч. VII. – 646 с.

ності та основи національного господарства. На базі доволі високого рівня власного виробництва, яке забезпечувало можливості обміну, та вигідного географічного положення, що сприяло транзиту, розвивалася торгівля з Польщею, Росією, Литвою, Кримом, Туреччиною, Персією, Вірменією, Грецією та іншими країнами і регіонами [3, с. 250–253].

Традиційно промислового капіталізму передують етап становлення та розвитку торговельно-позичкового підприємництва, первинного нагромадження капіталу у формі купецького та лихварського. На українських теренах у розширенні та поглибленні товарно-грошових і підприємницьких відносин значну роль відігравав чумацький промисел. З XV ст. чумаки вели масштабну торгівлю не тільки сіллю та рибою, а й багатьма іншими товарами: дерев'яним і глиняним посудом, возами, колесами, лісоматеріалами, деревним вугіллям, дьогтем, смолою, крейдою, алебастром, вапном, рядовиною, полотном, тютюном, хлібом, горілкою, овочами, фруктами тощо. Чумацькі шляхи – Чорний, Царгородський, Бакаїв, Муравський, Харківський – з'єднували Правобережну й Лівобережну Україну, Слобожанщину і Галичину, вели з глибини України до Криму й Азовського моря. Цей торговельно-візницький промисел був, з одного боку, продовженням традицій купецько-торговельних корпорацій XII–XIV ст., а з іншого – формою функціонування та первинного нагромадження купецького капіталу. Чумаками ставали заповзятливі, сміливі люди з вільних козаків, міщан і заможних селян. Знаменно, що чимало відомих українських промисловців і підприємців (Смиренко, Чикаленко, Ханенко, Яхненко та інші) походять з чумаків.

Розбудова власного господарського середовища та формування національних економічних інститутів протягом XVI–XVII ст. відбувалися на фоні суперечливих процесів самоідентифікації українського етносу та його протистояння державотворчим потугам інших народів. Перебування частини українських земель у складі Речі Посполитої мало неоднозначні наслідки для розвитку господарства. Аграрна реформа короля Польського і князя Литовського Сигізмунда II Августа, що розпочалася виданням "Уставу на волоки" (1557), в якому було зафіксовано принцип "немає землі без сеньйора" як основа відносин власності та підпорядкованості, започаткувала концентрацію земельної власності та обезземелення селянства. Експансія після Люблінської унії (1569) польської шляхти на Схід сприяла утворенню величезних високотоварних господарств, які забезпечували збіжжям західноєвропейський ринок. Берестейщина, Волинь, Галичина, Побужжя, Київщина в першій половині XVII ст. постачали хліб на експорт через Гданськ, Люблін і Краків [10, с. 150]. Вагомим джерелом доходів стала торгівля худобою – величезні гурти волів гнали на Гданськ і Шльонськ.

Разом з тим розвиток промислів і зростання доходів від вивезення збіжжя та сировини відбувалися за умов зміцнення магнатського землеволодіння та збільшення кріпосницьких повинностей, тобто екстрактивних інститутів, не сумісних з реалізацією економічної свободи на засадах особистої відповідальності, ініціативи і ризиковості. Як наголошував М. Грушевський, уся промисловість Польщі була пов'язана з шляхетським господарством і велася так, що величезні капітали, одержувані за експорт сировинних продуктів, витрачалися на іноземні предмети розкоші, вино, цукор, шовкові тканини. Виручені мільйони не вкладалися в господарство України, не поліпшували народного побуту, а лише сприяли блисківі, виставності життя шляхти [11, с. 229–233]. Підвищення товарності гос-

подарства та збільшення частки виробництва товарів на експорт на українських землях у складі Речі Посполитої призвели до посилення визиску населення в межах тогочасної інституційної структури економіки.

Суспільно-політичний контекст розвитку підприємництва та зовнішньої торгівлі (відсутність національної держави, економічна дискримінація українського населення, посилення феодальної залежності та експлуатації селянства) сформував передумови визначення місця України на європейському ринку в період становлення системи міжнародного поділу праці. Адже у XV–XVII ст. на фоні загального економічного піднесення на європейському континенті йшов активний процес збільшення обсягів та розширення географії міжнародного товарного обміну. Саме торгівля стала найдинамічнішим сектором європейської економіки [12, с. 121, 166–167]. Розгорталася боротьба за позиції національних господарств на європейському ринку, визначення міжнародної спеціалізації та умов участі у світовій торгівлі. Важливу роль у цих процесах відіграли відмінності інституційної структури суспільств Західної та Східної Європи. Як наголошують сучасні дослідники історії світового господарства Д. Аджемоглу та Дж. Робінсон, особливості розвитку політичних і господарських інститутів, що виникли після епідемії у XIV ст. “чорної смерті”, посилилися і набули виразного характеру в результаті розвитку трансатлантичної торгівлі у XVII ст. [3, с. 92–99]. Глибокі відмінності, які обумовили позиції різних країн у світовій торгівлі та співвідношення їх сил у динамічному розвитку економіки, пов’язані з синергією політичних і економічних інститутів. Утвердження інклюзивних інститутів на Заході відкривало можливості, тоді як консервація та зміцнення екстрактивних інститутів у Східній Європі (кріпацтво, самодержавство) звели бар’єри на шляху розвитку господарства і зовнішньоекономічних зв’язків.

У Польсько-Литовському королівстві й Московській державі політична централізація поєднувалася з концентрацією власності, тож абсолютизм і кріпосництво формували сталу цілісність. Політика цих країн, до складу яких входили українські землі, була спрямована на захист своїх національних інтересів і завоювання позицій на зовнішніх ринках. При цьому, як слушно зауважив Н. Горін, “вітчизняні підприємницькі кола підпадають під різного роду обмеження у веденні своєї діяльності. Князі литовські та королі польські проводять партикулярну соціально-економічну політику, що проявлялась у видачі окремим особам, групам, станам, об’єднанням, областям, містам різного роду привілейованих документів, що визначали умови здійснення торгівлі, виробництва означеної продукції, сплати мит, транспортування товарів, пересування вільної робочої сили та ін., що було інституційною перешкодою розвитку підприємницької діяльності на українських землях” [6, с. 76]. У такий спосіб формувалися риси господарства, що характеризують країни, які, за Е. Райнертом, “спеціалізуються на бідності”: спадна, а не зростаюча віддача факторів виробництва; відсутність потенціалу і можливостей накопичення знань і технічного досвіду; збільшення виробництва та експорту, замість забезпечення багатства краю і добробуту його мешканців, призводить до зниження цін на місцеву продукцію для більш можливих країн-покупців [14, с. 7–9].

Економічна політика Речі Посполитої була спрямована на захист інтересів шляхти і завдавала великої шкоди розвитку приватнопідприємницького руху українського населення, гальмувала інституційну модернізацію господарства та

суспільства в цілому. Вона полягала у зміцненні великої феодалної власності польських магнатів, які користувалися підтримкою своєї національної держави. Заборонялося вивезення за межі Речі Посполитої ряду стратегічних товарів українського виробництва, наприклад селітри, яку використовували для виготовлення пороху. Польська влада не рахувалась із специфічними умовами та економічними інтересами України. Загострення економічних і національних суперечностей, врешті-решт, призвело до селянського вибуху, який вилився в Українську національну революцію XVII ст. (1648–1676 рр.).

Дії Московської держави були спрямовані на територіальну експансію, господарське освоєння нових земель і захист порубіжжя з Диким полем. Отже, економічна політика лише опосередковано сприяла господарському розвитку Чернігово-Сіверщини, яка на той час входила до складу Московського царства. Кримське ханство проводило агресивну політику набігів і захоплення в полон українського населення, що послаблювало відтворювальний економічний і демографічний потенціал українських територій. Таким чином, на характер включення українського господарства до системи міжнародного поділу праці та структуру експорту істотно впливали внутрішньогосподарські та зовнішньополітичні умови суспільного відтворення. І Польща, і Московія, не кажучи вже про Кримське ханство, за рівнем розвитку господарської культури стояли нижче за Україну, що визначило характер впливу державної політики на розвиток виробництва і торгівлі, технічний прогрес і зовнішньоекономічні зв'язки.

За інших умов розвивались економіка та міжнародні торговельні зв'язки Запорозької Січі – унікального державно-суспільного феномена, що втілював споконвічне прагнення українців до вільної праці на вільній землі. На початку XVII ст. завершилося формування основних принципів суспільно-політичної організації козацтва, якими передбачалося “заперечення феодалної залежності й станової нерівноправності; рівність у праві власності на землю й сільськогосподарські угіддя; можливість займатися промислами і торгівлею; вільний доступ до козацького стану будь-кого, незалежно від соціального походження та національної приналежності; право участі в органах самоуправління” [1, с. 41]. У господарському середовищі Запорозької Січі утверджувались економічні інститути, характерні для ринкової економіки. Відбувалося становлення господарства якісно нового типу, яке виходило за межі середньовічної цивілізації. Фундаментальним принципом соціальної взаємодії стало поняття спільного блага – на відміну від системи підпорядкованості та залежності, властивої відносинам феодалного васалітету. Таким чином у суспільстві формувалися засади соціального партнерства та солідаризму [15, с. 119].

У ході Української національної революції XVII ст. було ліквідовано велике землеволодіння польських магнатів і знищено кріпацтво. Для розвитку приватнопідприємницьких відносин ключове значення мали такі чинники: зростання частки дрібної земельної власності та землеволодіння як основи економіки ринкового типу; підвищення товарності сільського господарства, що створювало передумови для нагромадження значних капіталів; розширення меж економічної свободи виробників і, відповідно, збільшення частки вільнонайманої робочої сили. Зміна відносин власності зміцнила український етнічний елемент, і це сприяло формуванню засад національної економіки.

Наприкінці XVII ст. під впливом інтенсивного розвитку товарно-грошових відносин та їх вторгнення у сферу землеволодіння почався процес обезземелення

дрібних виробників, у яких землю скуповували заможніші селяни, козацька старшина, тобто формувалися передумови становлення ринку робочої сили. Разом з тим здійснювалися спроби реставрації ієрархічно-екстрактивних інститутів шляхом утвердження старшинського землеволодіння та претензій на привілеї щодо розпорядження селянською працею. Протидіючим чинником була наявність вільних земель, що уповільнювало процес розширення селянства, уможливлювало господарювання на основі трудової власності та забезпечення коштами для існування навіть найбідніших. Народна колонізація півдня України, заснування “слобод”, з одного боку, стримували процес пауперизації населення, а з іншого — слугували основою формування сільських господарств фермерського типу [16, с. 104–106].

Істотним чинником розвитку зовнішньоторговельних відносин Української козацької держави стало поширення ідей меркантилізму. Це набуло втілення в політиці гетьманів, орієнтованій на підтримку ремесел, торгівлі, хутірського козацького господарства та обмеження феодално-кріпосницьких відносин. Зокрема, діяльність Б. Хмельницького засвідчує активне втручання державної влади в господарське життя, спрямоване на консолідацію українських земель; захоплення вивезення товарів і обмеження вивезення коштовностей, встановлення захисного мита, пільг місцевим підприємцям і купцям; сприяння розвитку промислів (рудного, гарматного, млинового) та шляхів сполучення; надання містам самоврядування; зміцнення грошової системи і розбудову державних фінансів; захист іноземних купців, налагодження економічних зв'язків з іншими країнами та укладення довгострокових торговельних угод. Так, у 1650 р. було підписано договір з Портою, згідно з яким українським купцям надавалося право вільної торгівлі на теренах всієї Османської імперії, також вони звільнялися від сплати мита, “оплат і податків”. У 1654 р. гетьман запровадив нову систему оподаткування, відповідно до якої мито збиралося в розмірі двох злотих з кожних 250 злотих вартості товару, що було у 2,5 раза менше порівняно з тарифом 1643 р. [3, с. 257]. Самостійна торговельно-економічна політика виступала одночасно атрибутом державності й засобом забезпечення розвитку національного господарства всупереч експансивним зазіханням сусідів. Притаманні їй риси меркантилізму вказують на закономірне переростання обмеженого місцевого господарства у національне, об'єднане спільним ринком і одночасно включене в систему сталих зовнішньоторговельних зв'язків. Політика меркантилізму слугувала економічним забезпеченням національно-державних прагнень. На відміну від Росії-Московії, де в той час набирали сили і поширювалися ідеї винятковості російського державного ладу, що спирався на православ'я, самодержавство та відсутність широкої громадянської свободи, в Україні державницькі тенденції формувалися й розвивалися в переплетінні із загальнодемократичним рухом. Значення політики меркантилізму для становлення підприємництва полягає в забезпеченні процесу первинного нагромадження капіталу через сприяння зовнішній торгівлі, а також у вжитті заходів, які уможливлюють формування національних ринків і становлення системи виробництва, заснованої на економічній самостійності та відповідальності, використанні капіталу та найманій праці. У період, коли Україна звільнилася від підпорядкування Польщі, але ще не потрапила у залежність від Москви, умови економічного життя українців сприяли утвердженню приватної власності, особистої свободи, товарно-грошо-

вих відносин і формуванню національного ринкового господарського середовища, якому притаманні внутрішні економічні рушійні сили та інституційні механізми саморозвитку.

Висновки

Аналіз суперечливих процесів еволюції господарства дозволяє дійти висновку, що впродовж XVI – першої половини XVII ст. на українській території зароджувалися форми організації економічного життя, альтернативні типово феодальному господарському комплексу. Інституційними механізмами формування базових елементів підприємницького середовища – приватної власності, економічної свободи, найманої праці, конкуренції, капіталоутворення – слугували такі господарські процеси: розвиток сільських і міських промислів із залученням найманих працівників та використанням складних механізмів, поділом і кооперацією праці, орієнтованим на ринок виробництвом; початок розкладу цехового ремесла і поширення мануфактур гетерогенного (розсіяного) типу; зародження органічної централізованої мануфактури у нових галузях виробництва; концентрація земельної власності та розвиток високотоварного аграрного сектору з орієнтацією на європейський ринок; освоєння нових земель і заснування слобід, поширення фермерського типу господарства на південних і східних територіях України; розвиток торговельно-лихварської діяльності в містах (як наслідок – надання Магдебурзького права) та візничо-купецького промислу (чумацтва); поглиблення територіального поділу праці, утворення більш стійких економічних зв'язків між окремими районами і містами, початок формування українського національного ринку; розширення масштабів та географії зовнішньої торгівлі.

Більшість організаційних форм розвитку підприємництва – сільські та міські промисли, розсіяна мануфактура, ремісничі цехи, сільськогосподарські фільварки, чумацькі торгові асоціації – мали перехідний характер: вони поєднували використання власної та найманої робочої сили, виробництво для себе і на продаж, обмін натуральний і грошовий тощо. Економічна система являла собою комбінацію форм господарювання, відносин та інститутів різних типів – феодально-ієрархічних і ринково-мережових, приватнопідприємницьких і казенних, індивідуальних і колективних, – що розвивалися і взаємодіяли під тиском різноспрямованих і різнопорядкових впливів.

Велику роль у становленні України як держави, розвитку її господарських, управлінських, фінансово-економічних та політичних інститутів відіграла Запорізька Січ. Виборність влади, загальна рівність на засадах особистої свободи, відсутність кріпацтва, вільнонаймана праця, а згодом і орієнтація на ринкову кон'юнктуру – ці невід'ємні риси способу життя українського козацтва були типовими для ранньокapіталістичних суспільств. У досліджуваний період вітчизняної історії формувалися традиції вільного підприємництва та громадянської організації суспільного життя в цілому, які, на жаль, цілком не були реалізовані.

Протидіючими чинниками, що звели бар'єри на шляху розвитку підприємництва та національного господарства, стали: 1) постійна збройна боротьба, що призводила до спустошення та господарської руйнації на українських теренах; 2) посилення метрополіями визиску підвладних їм українських земель, насадження феодальних інститутів особистої залежності та обов'язкових повинностей, які обернулися втратою потенціалу вільного підприємництва, витісненням питомих

інститутів і ментальних настанов інституційними нормами, не сумісними з реалізацією економічної свободи на засадах особистої відповідальності, ініціативи та ризиковості. Разом з тим гетерогенність умов і наявність географічного простору залишили можливості для поліморфності господарської еволюції.

Становлення підприємництва як форми економічної діяльності відбулося на українських теренах у період розвитку та консолідації господарських територій у єдиний економічний простір, об'єднаний торговельно-виробничими зв'язками, тобто в середині XVII ст. З утворенням Української козацької національної держави політика гетьманів була спрямована на підтримку ключових галузей промисловості, торгівлі та зовнішньоекономічних зв'язків, що сприяло первинному нагромадженню капіталу та розвитку підприємництва. Особливості його генези зумовлено чинниками, пов'язаними з неперервністю інституційної еволюції, з одного боку, та впливом зовнішньополітичних чинників, які детермінували процеси поступального економічного розвитку, — з іншого. Так, інтеграція господарського комплексу українських земель до загальноєвропейського та світового економічного простору відбувалася під впливом традиційних векторів зовнішньої торгівлі та нових геополітичних реалій, що склалися в добу Великих географічних відкриттів, промислового перевороту в Західній Європі, утвердження османського домінування в Чорноморсько-Середземноморському регіоні. Разом з тим наприкінці XVII ст. сформувалися нові умови виробництва та експорту української продукції на засадах приватнопідприємницького господарства.

Список використаної літератури

1. *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К. : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. — 447 с.
2. *Стрішенець М.М.* Історія залізобудівних промислів України. — К. : Вид-во НМК ВО України, 1991. — 80 с.
3. *Філіпенко А.С.* Міжнародні економічні відносини: історія. — К. : Либідь, 2006. — 390 с.
4. *Гошко Т.* Нариси з історії Магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.). — Львів : Афіша, 2002. — 254 с.
5. *Чуткий А.І.* Нариси з економічної історії України. — Кн. 2: Становлення житниці Європи (друга половина XV – перша половина XVII ст.). — К. : Темпора, 2015. — 368 с.
6. *Горін Н.О.* Нормативно-правова регламентація підприємництва на українських теренах в XI–XVI ст. / Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наук. праць. — К. : Ін-т екон. та прогнозів. НАН України, 2016. — Вип. 49. — С. 64–78.
7. *Боднарчук Т.Л.* Ретроспективний погляд на роль протекціонізму у розвитку підприємницького класу // Український соціум. — 2016. — № 2 (57). — С. 48–60.
8. *Струмилин С.Г.* Черная металлургия в России и в СССР. Технический прогресс за 300 лет. — М. — Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1936. — 324 с.
9. *Небрат В.В., Супрун Н.А.* та ін. Еволюція ринкових інститутів в Україні : моногр. ; [за ред. В.В. Небрат]. — У 2 ч. — К. : Ін-т екон. та прогнозів НАН України, 2012. — Ч. 1. — 332 с.
10. *Воблий К.Г.* Экономическая география Украины. — К. : Тип. Губернского Правления, 1919. — 175 с.

11. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — Київ — Відень : Друкарня J.N. Vernay, 1921. — 584 с.
12. *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. — Т. 2: Ігри обміну ; [пер. с фр.]. — К. : Основи, 1997. — 585 с.
13. *Аджемоглу Д., Робінсон Дж.* Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності ; [пер. з англ. О. Дем'янчука]. — К. : Наш формат, 2016. — 440 с.
14. *Райнерт Е.С.* Як багаті країни забагатили... і чому бідні країни лишаються бідними. — К. : Темпора, 2014. — 444 с.
15. *Небрат В.В.* Зародження та розвиток фінансів як інститутів української державності в контексті політичного та економічного протистояння XVI–XVIII ст. // *Український соціум.* — 2012. — № 1 (40). — С. 115–126.
16. *Багалеї Д.* Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний. — Т. 1. — Харьков : Типография К.Л. Счасни, 1886. — 389 с.

References

1. Smolii V., Stepankov V. *Ukrains'ka Natsional'na Revolyutsiya XVII st. (1648–1676 rr.)* [Ukrainian National Revolution of the XVII Century (1648–1676)]. Kyiv, PH "Kyiv-Mohyla Academy", 2009 [in Ukrainian].
2. Strishenets' M.M. *Istoriya Zalizorobnykh Promysliv Ukrainy* [History of Iron-Making Industries in Ukraine]. Kyiv, PH NMK VO Ukrainy, 1991 [in Ukrainian].
3. Filipenko A.S. *Mizhnarodni Ekonomichni Vidnosyny: Istoriya* [International Economic Relations: History]. Kyiv, Lybid', 2006 [in Ukrainian].
4. Goshko T. *Narysy z Istorii Mahdeburz'koho Prava v Ukraini (XVI – Pochatok XVII st.)* [Essays on History of Magdeburg Law in Ukraine (XVI – early XVII century)]. Lviv, Afisha, 2002 [in Ukrainian].
5. Chutkyi A.I. *Narysy z Ekonomichnoi Istorii Ukrainy, Kn. 2: Stanovlennya Zhytnytysi Evropy (Druha Polovyna XV – Persha Polovyna XVII st.)*. [Essays on Economic History of Ukraine, Book 2: Formation of the Breadbasket of Europe (the second half of the XV – the first half of the XVII century)]. Kyiv, Tempora, 2015 [in Ukrainian].
6. Gorin N.O. *Normatyvno-pravova rehlamentatsiya pidpryemnytstva na ukrains'kykh terenakh v XI–XVI st., v: Istoriya narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy: zb. nauk. prats'* [Normative and legal regulation of entrepreneurship on Ukrainian territory in the XI–XVI centuries, in: History of the national economy and economic thought of Ukraine: Collection of scientific works]. Kyiv, Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine, 2016, Is. 49, pp. 64–78 [in Ukrainian].
7. Bodnarchuk T.L. *Retrospektyvnyi pohlyad na rol' protektsionizmu u rozvytku pidpryemnyt'skoho klasu* [Hind sight analysis of the protectionism role in the development of entrepreneurial class]. *Ukrains'kyi sotsium – Ukrainian Society*, 2016, No. 2 (57), pp. 48–60 [in Ukrainian].
8. Strumilin S.G. *Chernaya Metallurgiya v Rossii i v SSSR* [Ferrous Metallurgy in Russia and in the USSR]. Moscow – Leningrad, PH of the AS of the USSR, 1936 [in Russian].
9. Nebrat V.V., Suprun N.A. et al. *Evolutsiya Rynkovykh Instytutiv v Ukraini, u 2 ch. Ch. 1* [The Evolution of Market Institutions in Ukraine, in 2 parts. Part I]. V.V. Nebrat (Ed.). Kyiv, Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine, 2012 [in Ukrainian].

10. Voblii K.G. *Ekonomicheskaya Geografiya Ukrainy* [Economic Geography of Ukraine]. Kyiv, Printing house of the Provincial Board, 1919 [in Russian].
11. Grushevsky M. *Ilyustrovana Istoriya Ukrainy* [Illustrated History of Ukraine]. Kyiv – Wien, PH J.N. Vernay, 1921 [in Ukrainian].
12. Braudel F. *Material'na Tsyvilizatsiya, Ekonomika i Kapitalizm, XV–XVIII st. T. 2: Igrы Obminu* [Civilization and Capitalism, 15th–18th Century. Vol. 2: The Wheels of Commerce]. Kyiv, Osnovy, 1997 [in Ukrainian].
13. Acemoglu D., Robinson J. *Chomu Natsii Zanepadayut'. Pokhodzhennya Vlady, Bahatstva ta Bidnosti* [Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty]. Kyiv, Nash format, 2016 [in Ukrainian].
14. Reinert E.S. *Yak Bahati Krainy Zabahatily... i Chomu Bidni Krainy Lyshayut'sya Bidnymy* [How Rich Countries Got Rich ... and Why Poor Countries Stay Poor]. Kyiv, Tempora, 2014 [in Ukrainian].
15. Nebrat V.V. *Zarodzhennya ta rozvytok finansiv yak instytutiv ukrains'koi derzhavnosti v konteksti politychnoho ta ekonomichnoho protystoyannya XVI–XVIII st.* [Origin and development of finances as the institutions of Ukrainian statehood in the context of political and economic antagonism XVI–XVIII centuries]. *Ukrains'kyi sotsium – Ukrainian Society*, 2012, No. 1 (40), pp. 115–126 [in Ukrainian].
16. Bagalei D. *Materialy dlya Istorii Kolonizatsii i Byta Khar'kovskoi i Otchasti Kurskoi i Voronezhskoi Gubernii. T. I.* [Materials for the history of colonization and life of Kharkov and, in part, Kursk and Voronezh provinces. Vol. 1]. Kharkov, PH K.L. Schasny, 1886 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 13 лютого 2017 р.
